

Мына ошондой кен мейкин жерди адам баласы тынчтыкта пайдаланып, ыракаттанып жашоо керек эле. Бирок, алдуусу алы жогун чаап алып турган заманда ошончолук мейкин жерге Манас баатырдын жары Каныкей менен энеси Чыйырды батпай, балтыр бешик Семетейди койнуна катып алышып, качып кетүүгө аргасыз болушат. Кайгынын толкунунда туруп, эли, жери менен алардын коштошуусу оозеки адабияттагы арман ырларынын күүсү аркылуу зор таасирдик күч менен берилген. Алар туулуп өскөн жеринен ажырап бараткандыгына гана кайгырбастан, бүткүл кыргыз элинен ажыроого аргасыз болгондугуна кайгырышат.

Өз эли, жери жөнүндөгү кабарды уккандан баштап, Семетей ага келүүнү эңсейт. Таласка кетүүгө камынуу Манастын Алтайдан Таласка кетүүгө камынуу мотивине үндөшкөн. «Каныкейдин жомогунда» Каныкей өзү да элге кетүүнү самаганын билдирип, Семетейдин көз алдына ата конушунун кооздугун, байлыгын элестетип, табыйгат байлыгынын кереметтүү сүрөтүн тартат.

Кайыңга тууган куштары
Камынып турат учканы,
Терекке тууган куштары
Теминип турат учканы.
Тоосунда кары бар,
Токоюнда чары бар.
Булбулу сайрап отурса,
Муңдуу киши чыккысыз,
Тотукүш талдан үн салса,
Күйүттүү пенде уккусуз.

Ушундай сонун жери, ата-бабасынын бирге өмүр сүргөн эли Семетейдин жүрөгүнүн тынчын алып, көңүлүн өйүйт.

Элдин ыркын кетирген ички душмандарга жана кол салуу коопсуздугун туудуруучу сырткы душмандарга каршы күрөшүү, элди коргоо — «Семетей» поэмасындагы негизги идеялардын бири. Манастан кийин бүлгүнгө учураган калкка Семетей арка, бел болуп, аны баштап келет го деген элдин оптимисттик ой-тилеги поэманын экспозициялык бөлүгүндө эле Семетейди күтүүнү сүрөттөдөн көрүнгөн, анткени Манас өлгөндөн кийин Абыке, Көбөш бийликти өз колдоруна сактап, өз даражасын даңазалоо максаты менен, «жылкынын кысыр тайын жеп, эчкинин тоңгон майын жеп», элдин жүрөгүнүн үшүн алып, эсирип кетишет.

Эсине түшсө бирдеме,
Шумдук кылат Көбөш эр,
Жетпеген жесир, жетимге,
Буйрук кылат Көбөш эр.
...Алымды журтка көп салат,
Алымына чыдабай,
Аргындар ыйлап да калат —

дейт, манасчы Көбөштөр жөнүндө.

Ошондуктан, Семетейдин бой жетип, элине келишин жалгыз гана жакындары — Бакай, Манастын устасы Бөлөкбайлар күтпөстөн, бүткүл эл күтөт. «Семетей чоңойсо, эл тынчтанат» деген үмүт поэмада ишенимдүү берилген.

Кара-Буура, Чаткалдан
Көчө ала турган күн барбы?
Карааны бузук иттерден,
Кайрылып келип Семетей,
Өч ала турган күн барбы? —

дешет элдин өкүлдөрү.

Кыргыз элинин тынчын алгандар — поэмада Жакып, Абыке, Көбөш, Кыргызчалдар. Алардын Семетей, Бакай, Күлчоролорго каршы күрөшү — бир-бири менен элдешкисиз, айыгышкан күрөштөр.

Семетей менен Жакыптын ортосундагы чыр- чатактар — чоң ата менен неберенин арасында болгон кагылыш катарында гана сүрөттөлбөстөн, кара ниеттик менен адилеттиктин ортосундагы кагылышуулар катарында берилген.

Турмуштан али тажрыйбасы жок, уясынан жаңыдан чабыттап учкан балапанга окшогон, балтыр эти толо элек Семетейдин бардык тилеги — кандай болсо да өз элине кошулуу, элинин муңуна муңдаш, тилегине тилектеш болуу, элди караан кылып, бирге жүрүү. Бул Семетейдин образынын негизги сыпаттарын айырмалоочу белгилердин бири. Жакып болсо, Семетейге карама-каршы жалгыз керт башынын гана кызыкчылыгы үчүн жашоого кызыккан мытайым, ач көз, Абыке, Көбөштөрдөн башкага жакшылык болбосун деген чал. Ошондуктан, Жакып арамдык менен жалгыз небереси Семетейге кымызга уу чылап берип, аны өлтүрүүдөн да кайра тартпайт.

Теңиз туулган Семетей Жакыпты душманым деп эсептебейт, анын тескерисинче, аны коргон, чеп, ата кылып алууну ойлойт. Семетейдин трагедиясы ушундай өтө ишенчээктикте, камырабастыкта турат. Ошонун натыйжасында ушундай эле чыккынчылыкты Семетей туугандары Абыке, Көбөштөрдөн да көрөт. Семетей аларга, башка иш түшсө арга болот, деп ишенген, бирок ал ишенич сюжеттин өсүшүндө ишке ашпайт. Семетей эли, жери үчүн, бардык кордуктарды көтөрө да, жеңе да билген баатыр. Ошондуктан, ал Бакайдын эскертүүсүнө карабастан, Абыке, Көбөш, Кыргызчалдардын бардык келекелөөсүн көтөрөт, аларды ынтымакка үндөйт. Поэмада Абыке, Көбөш, Кыргызчалдар, Семетейдин карама-каршысында, өз көмөчүнө күл тарткан эгоист, жакшылыкка жамандык менен жооп берген митайым, куу, ичи заар мансапкорлор. Алар зордук аркылуу жетишкен бийликтен, даңктан ажырабоо үчүн, Манастан өч алуу үчүн кашык каны калганча күрөшөт. Өзүнүн даңазасын көтөрүү максатында алар элди, жерди сатып жиберүүдөн баш тартышпайт.

«Семетей» поэмасында түрдүү кулк-мүнөздөгү адамдар да бар. Манастын чоросу Кыргызчал сыртынан Манастын таламын талашымыш болуп, Көбөштү жектегендей көрүнөт. Каныкейге жуучуга барганда да ага «боору ачып», «мээрим» менен карагансыйт. Чынында ал Каныкей менен Көбөштүн экөөнө тең колдон келишинче жамандык кылуудан качпайт. Семетейге да ал ошондой арамза мамиле кылат. Анын күч-кубатын кетирип, элинин ыркын бузуу максатында, Манастан калган чоролорду ал Семетейге каршы тукурат. Аларды тегерегине топтоп алып, акырында Кыргызчал кытайды көздөй качат. Поэмада манасчы Кыргызчалды:

Тышы түлкү, ичи арам
Бөтөнчө көргөн көзү бар,
Бөлөк-бөлөк сөзү бар —

деп, ишенимдүү сүрөттөгөн.

Ошентип, Жакып, Абыке, Көбөш, Кыргызчалдар ар кимиси өзүнүн күчүнө, ички акыл-ой дүйнөсүнө жараша арамдык кылыгын көрсөтүшөт. Манастын тушунда бирге жүрүшүп, нечен жакшылыгын көрүшкөн немелер кийин алыстап, Семетейдин душманы болушат. Андай өзгөрүштөр турмушка ылайык далилденген. Ал образдар, бардык адабий образдардай эле, адам турмушунун көркөм көрүнүшү, турмуштагы окуялардын, түрдүү адамдардын мүнөз-сыпаттарынын чагылышы болгондуктан, алар өз мезгилиндеги коомдук, социалдык мамилелерди каармандардын ой-пикирлерин, дүйнөгө көз караштарын берет. Демек, Абыке, Көбөштөр Семетей менен аталаш бир уруудан болсо да, уруу-урууга бөлүнүп, майда уруу башчылары өз бийлигин сактоо үчүн

күрөштү түрдүү формада жүргүзүп турган мезгилдеги көз караштарды чагылдырган образдар. Алардын тескерисинче, Семетей поэмада элдин нукура сүйүүсүн закондуу ээлеген баатыр. Семетей ар. кандай майда талаш, тартыштардан, арзыбаган чыр чатактардан алыс, пас пикирлерден өзүн жогору койгон, элдин тагдыры жөнүндө терең ойлогон, намыскөй баатыр. Ал элдин күчүнө таянат. Аны биз сырткы душмандарга каршы жүргүзгөн күрөшүнөн көрүп турабыз. Эч себепсиз эле бөтөн элди чаап алуу сыяктуу агрессордук көрүнүш поэманын духуна жат. Ал эми Семетейдин Коңурбайга каршы аттануусу болсо, эки себепке негизделген. Биринчиден, алыста жаткан Коңурбай капылестен кол салбасын деген тактикалык максат, экинчиден, ата-бабаларынын өткөн өчүн, кеткен кегин алуу. Демек, Коңурбайга каршы күрөш ачуу маселеси поэмада ишенимдүү далилденип турат. «Өч» алуу, «кек» куу маселеси байыркы мезгилдерде табыйгы көрүнүш болгондуктан, ал Семетейдин образында өз изин калтырбай койгон эмес.

Поэмада кыргыз эли кытай, калмак элдеринин сан жагынан кеп, күчтүү, таланттуу эл экендигин айрыкча баалаган:

Толгон кытай эл экен,
Кыргыз эмес, кылымды
Каптап кетер сел экен.
Албан түрдүү балбаны
Ааламга татыйт түрбайбы
Коңурбайдын жаңжалы...

Ошентип, поэмада Семетей бүткүл кытай, калмак элдерине каршы күрөшүүгө аттанбастан, «ааламга жаңжалы татыган» Коңурбайга каршы аттанат.

Ата мекендин коопсуздугу үчүн күрөшүү темасына жардамчы сюжеттик деталь иретинде казат темасы кошумчаланган. Бирок, мындагы казат Манастагыдай көлөмдүү эмес. Коңурбайга каршы багытталган казаттан башка, согуш жокко эсе. Манасчы адегенде Семетейдин казатка аттануу себептерин айтып бүткөн соң, казатка даярданууну сүрөттөйт. Колубуздагы кыскартылган вариант боюнча казатка аттануу адегенде Семетей менен акылман карыя Бакайдын пикир алмашуусунан башталат. Ал кеңешти манасчы каармандардын диалог, монолог сөздөрү аркылуу берген. Андан соң, манасчы Семетейдин жолго камынуусун баяндайт. Ар бир уруунун башчысы өз колун алып келгени, Бөлөкбай сыяктуу карыялары Семетейге арнап түрдүү курал- жабдыктар жасап келип тапшырганы жогорку пафосто сүрөттөлгөн. Ал эпизод Семетейди эл сүйгөнүн дагы бир жолу айгинелей алат. Семетей чоң согушууга бара жаткансып, көп кол жыйнабастан эле Бакай абасынын башчылыгында төрт киши, он төрт ат менен жолго чыгат. Семетейдин ушул эле аракети айрым манасчыларда түрдүүчө көз карашта сүрөттөлгөн. Манасчы Жакшылыковдун, Рысмендеевдин варианттарында Семетейди Коңурбайга каршы аттануусу чоң согуштай болуп көрсөтүлсө, Саякбай Каралаевдин вариантында ал уруу мамилелерине байланыштырып, коомдук, социалдык шартка жараша сүрөттөлгөн. Манасчы Молдобасан Мусулманкуловдун вариантында болсо Семетей жалгыз гана атасынын «кегин» кектеп, «өчүн» алуу үчүн камынат да, кат жаздырып, мөөрүн бастырып, чабарман жиберип кандарды чакырат, алар менен кеңешип, казатка шаан-шөкөттүү камына баштайт. Коңурбайга каршы согушта Күлчоро согуш тартибин бузуп, эс алып турган Коңурбайдын башын балта менен чабат. Коңурбайдын колун кууп барып, алардын мал-мүлкүн, ал гана эмес келин-кыздарына чейин талап, олжолоп алат. Ошентип, манасчы Мусулманкуловдун варианты боюнча Семетей агрессор, дүйнөкор катарында сүрөттөлгөн. Жомокчу эпосту өзүнүн көз карашы боюнча айткан. Ал жөнүндө профессор А. П. Скафтымов ар бир аткаруучу өзүн толкундаткан көрүнүштү укмуштай кызыктуу кылып сүрөттөө аркылуу дүйнөгө көз

карашынын жана кооздук сезиминин деңгелин көрсөтөт* деген. Чынында Семетейдин образы манасчы Мусулманкулов тарабынан агрессор катарында көрсөтүлүшү, анын тескерисинче, манасчы Шапак Рысмендеев, Жаныбай Кожобеков, Саякбай Каралаевдер тарабынан ал эл сүйгөн баатыр катарында сүрөттөлүшү, манасчылардын көз карашына, өзүнүн сүйгөнүнө, түшүнүшүнө жараша сүрөттөлгөн болуу керек. Аалы Токомбаев Семетейдин образына кылдаттык менен мамиле кылып, мында ал образды С. Каралаев, Тоголок Молдо, Ш. Рысмендеевдердин варианттары боюнча берген. «Семетей» поэмасында согуш окуясы менен орун албагандыктан, казатка даярдануу маселеси да мында бөлөк поэмалардан таптакыр башкача. Демек, ал согушуу темасы «Семетей» поэмасына мүнөздүү эмес экендигин дагы бир жолу далилдейт.

«Семетей» поэмасында да поэманын бир жеринде кытай, экинчи бир бөлүгүндө калмак делинип колдонулушуна жараша, кара кытай, кытай, калмак элдеринин баатырлары кыргыздын баатырларына караганда табийгаттын «тилин» билген, жан-жаныбарларды өзүнө кызмат кылдыра алган, укмуштай адис баатырлар катарында сүрөттөлгөн. Семетейлердин жолдо келе жатканын эртелеп билип, Мурадыл күндү жайлап, сууну тоңдуруп, карды борошолотуп жибергенин жомокчу өтө чебер көрсөткөн. «Кышта жүрчү булутту, жайдын күнү кармаган» Мурадылдын күндү жайлашы Семетей үчүн биринчи коркунуч болучу.

Кытай, калмак баатырларынын жети күндүк жолдун жытын билген кароолчу Түлкү, Куу өрдөктөй айбанаттан коюлган кабарчылары сыяктуу айыртмаларды эпоско мүнөздүү көркөмдүк амал деп кароо керек. Ошондой болсо да, элдин ой-пикирин, турмушка умтулуштарын манасчылар алп мүнөзүндөгү акылга дыйкан Семетейдин күчүн табийгаттын «сырын» чече алган фантастикалык күчтөрдөн жогору коюп, турмуш ченемине ылайык реалисттик планда сүрөттөп көрсөткөн. Ошончолук укмуштай күчтөрдүн каршы чыгышына карабастан Семетей чалгынга жалгыз өзү барат. Ошентип, Семетей өз күчүнө ишенген, элге таянган, турмушка ылайык баатыр катарында көрүнгөн.

Семетейдин образына эки ажырым сыпат мүнөздүү. Душман менен салгылашкан мезгилде ал «билеги жоон таш жүрөк», каарданса, арстандай күркүрөп, «көзүнөн оту чагылган» алп. Жөнөкөй жайбаракаттык кезде элпек, сыпайы, адилет азамат. Бул сыпаттар бирин-бири толуктап, Семетейдин ички дүйнөсүн ар тараптан ачып олтурат. Ошондуктан, ал жалгыз өзү чалгынга аттанып, «шамалдарды бакырып, булуттарды чакырып» күндү алай-дүлөй түшүргөн ашкан жайчы, өнөрпоз, дың жерден «аркыратып дарыя агызган» алп күчүндөгү Карагул менен бетме бет салгылашып, аны жеңип да алат. Бирок, жаратылыштан ак көңүл, ишенчээк, жайдары жаралган Семетей бат эле Карагулдун арамзаадалык менен алдашына ишенип, уттуруп коёт.

Манасчы эки баатырдык бетме-бет салгылашуусун көрсөтүү картинасында баатырлардын сырткы келбетин портреттик мүнөздө сүрөттөп, алардын ички дүйнөсүнүн ажарын ачкан. Семетейдин сырткы келбети:

Эки ийинде мүрүнө
Эки киши конгондой,
Күндөй бети жарк этип,
Күндөн пайда болгондой,
Маңдайына караса,
Аппак саңоор тынардай,
Бүткөн боюн карасаң,
Күмүштөн соккон мунардай,
Кайраттанып караса,

* А. П. Скафтымов. Позтика и генезис былин. Москва — Саратов, 1924 г. стр 50.

Кара тоону жаргандай.
Кармашып келген ажалга
Кашкайып каршы баргандай...

Ал эми Карагул баатырдын келбети болсо, Семетейге карама-каршы салыштырылган. Ал «ажайыптан кат окуп», жан-жаныбардын «тилин» билген, табийгаттын кубулуштарынын «сырын» чече алган өнөрпоз болуу менен бирге, мурутунун кылы «камчынын сабындай», «бети бышкан өпкөдөй» түрү суук. Мындай келбет анын ички сапатын өзүнөн-өзү ачат.

Ошентип, каармандардын портреттик сыпаттоолору алардын сырткы келбетине, ички ой-дүйнөсүнө, кылык-жоругуна жараша реалисттик планда берилген. Андай сүрөттөлүш — поэманын идеялык маанисине багындырылган. Бир-бирине тете келбеген күчтөрдү манасчы салыштырып, алптардын күчүнөн Семетейдин күчүн жогору койгон.

Манасчы, Семетейди адам турмушунда болуучу элдик баатырдын мүнөзүнө ылайык, реалисттик планда сүрөттөгөн. Муну күрөштө Семетей элдин күчүнө таянышынан көрүүгө болот. Поэмада Алмамбеттин уулу Күлчоро, Бакай карыя элдин өкүлдөрүнүн образы катарында берилген. Жоо келсе айбыкпаган, ант-шертке бекем турган азаматты, улутуна карабастан Семетей сүйөт. Алмамбеттин уулу Күлчорону ал, анын кытай экендигин бөлүштүрбөстөн, бир туугандай сыйлайт. Күлчоро — Семетейдин таянычы. Семетей үчүн ал окко учуп, сууга агуудан да кайра тартпайт. Ошондуктан, Күлчорону Семетей, « өөдө тартсам, өбөгүм, астыма салсам, ак жолум, артымда жүрсөң, сан колум» деп сүймөнчүлүктө ызааттайт.

Күлчоро — жоо келсе, октон качпаган, сайышса, жүрөктүн үшүн алган кайраткер, эр жүрөк баатыр. Ал — жаш болсо да, чукугандай сөз айткан, жоону жеңүү үчүн түрдүү амал-айла тапкан акылман.

Кыргыз эли — эзелтеден тынчтыкты, достукту самап келген эл. Күлчоро, Семетейлердин достугу дал ошондой турмуш чындыгы менен ширелишип, элдин прогрессивдүү ой-тилегинин айкын ачык көрүнүшүнөн туулган достук.

Эл тагдырын ойлоодо Семетей менен Коңурбайлар бир-бирине карама-каршы коюлган контрасттык образдар. Семетейге окшоп ата-бабаларды басынтып келген агрессорлорго каршы күрөшпөстөн Коңурбай бүткүл элге каршылашып күрөшөт. Ал кандай болбосун бүткүл кыргыз элин коркутуп, өч алып, багынтууга аракет кылган жоо. Эл өзүнө каршы камынган жоону, ач карышкыр, жырткыч айбанга салыштырып, түрүнүн сууктугун көрсөтүү аркылуу анын ичинин шумдуктай чаардыгын, зулумдугун ачкан. Бирок, мындан манасчы кытай, калмак улуттарынын баатырларын өтө шүмүрөйтүп, адилетсиздикте сүрөттөгөн экен деген пикир болууга мүмкүн эмес. Анын тескерисинче, манасчы эки элдин баатырларына өтө калыс-мамиле кылып, өз түшүнүгүнө жараша баа берип, чындыкка ылайык көрсөткөн. Маселен, Коңурбайды ашкан зулум, кан соргуч катарында көрсөтсө, Карагулду ааламда жок шер, мыкты адис, баатыр кылып сүрөттөйт. Кытай же калмак элдеринин баатырлары согушпай турган мезгилде ашкан өнөрпоз, билимдүү, маданияттуу элдин өкүлдөрү катарында жогору бааланып сүрөттөлгөн Ал эми жекеме-жеке күрөшүү мезгилде ал баатырлар, турмуш көрүнүшүнө жараша, ырайымсыз, баш кесер каракчылар катарында көрсөтүлгөн.

Ал эми Семетей болсо, жоого каршы аттанганда «бир колу миң кишиге татыган» алп. Казак, ойрот, монгол жана башка элдердин эпосторундагыдай эле, «Семетейде» да негизги баатырдын Тайбуурулдай аты, Акшумкардай кушу, Кумайыктай тайганы кошо сүрөттөлөт. Алардын адамдыкындай акылы да бар. Алар келечекте болор ишти алдын ала билишет. Семетейди түрдүү алакеттерден куткарып да алышат. Ошондуктан, алардын күчү менен Семетей жалгыз болсо да, «бир караса мин кишидей» көрүнөт.

Семетейдин колдонгон курал-жарагы да бөтөнчө. Ал алыстагыны жакын көрсөткөн «жоону көздөп салдырган, жоодон кабар алдырган» жабдык. Ошентип, Семетей баатырдын образы мифологиялык көрүнүштөр менен да толукталган. Алар Семетейдин образынын элдик маанисин дагы терең ачат, анткени «...мифология табийгаттын кубулуштарынын, табийгатка каршы күрөштүн, социалдык турмуштун көркөмдүк менен кеңири жалпыланган таасири болуп эсептелет».¹ (М. Горький).

«Семетей» поэмасындагы окуялар феодалдык түзүлүштө уруулар арасындагы ар түрдүү уруучулук — феодалдык мамилелердин көрүнүшү болуп, ошолордун изин аздыр-көптүр сактап калган болуу керек. Семетейди жолдон чыгарып, өлүмгө дуушар кылган Үмөтөй, Кыяс, Канчоролордун күрөштөрү өз уруусунун кызыгы, же болбосо, өз урук-жаатынын максаты үчүн болуп келген согуштардын ачык-айкын көрүнүшү десек, жаңылышпасбыз.

Поэманын акырында Семетей каза болот. Семетей эл сүйгөн баатыр болгондуктан, эл аны өлтүргүсү келбейт, ошондуктан катуу кыргын мезгилинде Семетейдин сөөгү «кайып» болуп, жоголот. Ал эл башына түшкөн бор кайгылардын бирине айланат. Анын Кумайык тайганы улуп, Акшумкары байлоого токтобой, «саңоор жүнүн тыткылап, канагын күүлөп», «мүрүсүн жерге каккылап, канатын жерге чапкылап», «аса» күтүшөт, Андай сүрөттөлүш — баатырдын күрөшү элге дем берип, анын патриоттук демилгесин козгоп, дайыма элдин жүрөгүндө жашайт, эл сүйгөн баатыр өлбөйт деген сыяктуу оптимисттик бийик идеяны даңазалоодон туулган сүрөттөлүш. Семетейдин образы бекеринен андайча жогору бааланган эмес. Адабият өзүнүн мазмууну боюнча турмуштагы тарыхый окуялардын образдуу көрүнүшү болгондуктан, Семетейдин образында да ошондой турмуштук окуялар чагылдырылган. Андан элдин түшүнүгү боюнча элди башкаруучу баатыр кандай болууга тийиш экендигин айкындоочу тилек, элдик идеал көрүнүп турат. Поэзия образ түрүндө ойлонуу болуп эсептелгендиктен, элдин поэзиясы, анын аң-сезими болуп саналат — деп В. Г.

Белинский бекеринен мүнөздөгөн эмес. Ошондой эле «Семетей» поэмасы да — элдин өз эркиндиги, көз каранды эместиги үчүн болгон күрөшү жөнүндөгү ой-пикири, идеалынын образдуу көркөм көрүнүшү.

«Семетей» поэмасынын экинчи сюжеттик өзөгүн лирикалык тема ээлейт. Согуш темасы андан бир аз орун алса да, турмушта кездешүүчү махабат мамилелери поэмадан орчундуу орун ээлейт десек жаңылышпайбыз. Сүйүү мамилелери да Семетейдин тегерегинде чечилген. Семетей менен Айчүрөк табийгы кубулуштан эле бирине -бири ылайык жаралган жарлар деген ой берилгендиктен, ата салты боюнча жана тунук махабаттын негизинде үйлөнүш проблемасы поэмада оригиналдуу чечилген. Биз аны мындан көрөбүз: Семетей али төрөлө электе эле Акункан менен Манас бел куда болушат. Демек, негизги баатыр Семетей сырт жагынан алып караганда салт боюнча үйлөнөт; Айчүрөк — анын «кудай кошкон» жары. Бирок, Манастын өлүмү, Семетейдин Букарга тентип кетиши анын балтыр эти толо электе Шатемир кан аны Чачыкейге үйлөндүрө коюштун себеби болуп турат. Чачыкейге үйлөнүш кокус окуя болгондуктан, ал поэманын негизги түйүнүн ээлебейт.

Семетей менен Айчүрөктүн лирикалык мамилелерин манасчы Чыңкожолордун Семетейге каршы күрөш ачкан мезгилинен тартып көрсөтө баштайт. Ал поэманын сюжетин чиелештирип турган каарман — Айчүрөк. Айчүрөк баатырдын жүрөгүн опколжутуп, кирсиз махабатка арзырлык жар катары мүнөздөлгөндүктөн, башка кыздардан өтө эле бөтөнчөлөнүп турат.

1 М. Горький, Макалалар жана памфилеттер, Фр, 1951, 199-бет.

Айчүрөк — көргөн жанды суктандырган, пендеде жок, «маңдайы жарык бото кез, моймолжуган ширин сөздүү» сулуу кыз. Айчүрөктүн портретин манасчы натуралдык чарба менен тиричилик өткөргөн элдин тил байлыгын колдонуп, ошол кезде жогору бааланган көркөм салыштыруулар аркылуу сүрөттөгөн. Анын көзү «ботонун көзүндөй жайнап», шыңкыйган келбеттүү, бою «ак кочкордой даңкайып, ак маралдай шаңкайып», кыздардан башкача көрүнөт. Чүрөктүн «жылаажындай дабышы жез комуздай шаңк этип», акыл-эсин, назик мүнөзүн өзүнөн-өзү эле айырмалап турат. Акылы менен келбети ошондой төп келишкен Чүрөк ар кимдин тапкан олжосу болгусу келбейт. Өз ыктыяры боюнча сүйгөн жигиттин жары болууну каалайт. «Айчүрөктү бербесең, чаап алам элиңди, кетиремин алыңды», деп карышкырдай күркүрөгөн Толтойду анын карагысы да жок. Бирок, шагын олдоксон сындырып, эселек жанды өзүнө жана элине душман кылууну каалабайт. Душманын акыл-айла менен багындырып да, жеңип да ала билген акылман кыз. Элине бүлгүн салып каптап келген Чынкожо, Толтойлорду 40 күнгө чейин тойго камынууга токтотот да, ошол аралыктан пайдаланып, өз көңүлүнө татырлык эр азаматты издеп табуу үчүн, Аккуу «кебин кийинип», жолго чыгат.

Айчүрөктүн образы — коомдук, социалдык турмуштан укук ала албай келген замандардагы кыргыз кыздарынын прогрессивдүү күрөштөрүнүн, үмүт-мүдөөлөрүнүн, кыял-фантазияларынын жыйынтыгы катарында пайда болгон образ. Ал өз теңин табуу үчүн ак куу «кебин кийип», кулак угуп, көз көрбөгөн жердин баарына учуп барып, алптардын бирин койбой сынап өтөт да, Семетейди жактырып, ашык болот. Ата салтын сактоо — Айчүрөк үчүн сырткы шылтоо, негизгиси — сүйгөн теңин издеп табуу. Демек, ал өз эрки боюнча үй-бүлө курууда эркектерге теңдеш болууну көздөгөн кыз. Бул максатты жүзөөгө ашыруу үчүн Айчүрөк түрдүү оор кайгыларды көтөрүүгө мажбур болот, Чачыкейге да жалынып барат. Өзү издеп жүрүп эрге тийди деген сыяктуу аялдын баркын «кемсинтүүчү» ушактан жана өз заманасындагы салтка келишпеген жоруктан алыс болуш үчүн, ал түрдүү амал-айланы колдонуп, Семетейди өзүн издөөгө мажбур кылат. Ошентип, Айчүрөктүн образы кыргыз кыздарынын турмуштун түпкүрүндө чөгүп келген мезгилде ага каршылык жасап, адамдын керт башынын эркиндиги үчүн күрөшкөн жаштардын, кыргыз кыздарынын унутулгус образы. Айчүрөктүн образынын тарбиялык мааниси — анын элдик мүнөзүндө.

Чачыкейдин образы Айчүрөктүн образына каршы коюлган. Чачыкей — өзүнүн адамдык сапатын басынтпоо үчүн күрөшкөн аялдын образы. Ал сулуулук келбети, акылмандыгы, чечендиги жагынан өзүнөн жогору турган Айчүрөктү көрүп, ач көздүк менен суктанат да, кандай гана болбосун Семетейге Чүрөктү алдырбоонун аракетине өтүп, түрдүү амалды колдонот. Ошону менен катар, Чачыкейдин образына бир эрдин экинчи, же үчүнчү аялы болуп, өз күнүлөштөрүнүн «жеңишине» кызганган эгоист, үй-бүлө турмушунда өз баркын сактап калуу максатында колунан келгенин аябаган кыргыз аялдарынын бир катарынын мүнөздөрү топтолгон.

Ошентип, поэма адамгерчиликтик сапаттагы киргили жок таза сүйүүнү даңазалайт. Белгисиз жерден учуп келип, «сыр» көрсөткөн кереметтүү кыздын кабарын уккандан тартып Семетейдин тынчы кетет. Ат арытып издеп Чүрөктү табат. Бирин-бири көрөр замат сүйүп калышат. Ал экөөнүн сүйүшү — сырткы келбет, сымбаты менен ички акыл-эс, адамдык сыпаты жагынан бир-бирине төп келишкен баатыр жигит, акылман кыздын сүйүшү. Ал экөөнүн турмуш курушу да бөтөнчө. Салт боюнча күйөө — Күйөөлөп келгенде колукту болуучу кыз күйөөнүн алдынан тосуп чыкпайт. А Айчүрөк болсо бир-биринин күчүн сынашкан теңдеш баатыр катарында Семетейди шаан-шөкөттүү күтүп, алдынан тосуп чыгат. Нечен сыноолордон өтүп, Семетейдин жары болгондон тартып, Айчүрөк Семетейдин жоого чыкса жолдошу, үйдө болгондо кеңештеши, элин күтүп алчу

билерманы, кезегинде жароокер назик жары, кезегинде эр жүрөк баатыр курбалы болуп чыга келет.

Ошентип, Европа элдеринин бизге белгилүү «Ромео жана Джульетта», Чыгыштын «Лейли жана Мажнун», «Фархад жана Ширин» сыяктуу дүйнөлүк мааниси бар адабий эстеликтеринде лирикалык мамилелердин сүрөттөлүшүндөй эле, «Семетей» поэмасында, жазма адабияттын формасындай эмес, оозеки адабиятка жараша ык, форма аркылуу өткөн замандагы кыргыз жаштарынын үй-бүлө жөнүндөгү прогрессивдик ой-тилеги, тунук махабаты жөнүндөгү көз караштары өзүнчө, оригиналдуу сүрөттөлгөн.

Семетей, Айчүрөктөрдүн образдары аркылуу, алардын турмуш курушуна байланыштуу өткөрүлгөн той-тамашалар аркылуу элдик поэма бизге өткөн замандагы эл массасынын өз ыктыяры боюнча үй-бүлө куруу укугуна жетишүү үчүн күрөшүү зарылдыгын даңазалап, элдин прогрессивдүү мүдөөсүн билдирген идеяны берип, үрп-адат, салтын көркөм көрсөткөн.

«Семетей» поэмасында Каныкей сыяктуу аялдар окуяга кеңири катышып, Айчүрөктүн образын толуктап турат. Өзбек, тажик, түркмөн, казак сыяктуу Орто Азия элдеринин аялдарындай кыргыз аялдары да өткөн замандарда канчалык мыкты акылман болсо да, эркектерден төмөн саналып келгендиги белгилүү. Орус элинин улуу революционер-жазуучусу Н. Г. Чернышевский: аялдар табийгаттан кандайча күчтүү жана өткүр акылга жөндөмдүү болуп туулат, мына ошол акыл коомчулук үчүн эч пайдасыз калып келди, эгерде ал акыл турмушта пайдаланылган болсо, адам баласынын тарыхы он мертебе ылдамыраак алга жылар эле деп бекеринен өкүнгөн эмес. Кыргыз аялдарынын көпчүлүгүнүн акыл-эси да дал Н. Г. Чернышевский мүнөздөгөндөй нечен кылымдар бою эч пайдаланылбастан, тумчуккан бойдон калып келди. Дайыма адилет, алга өсүүгө умтулган эмгекчи эл аялдардын асыл сапатын, ой-пикирин жогору кадырлаган. Анын ошондой прогрессивдүү мүдөөсү Каныкей, Айчүрөк сыяктуу аялдардын образында ачык көрсөтүлгөн.

Каныкей поэмада бир сырдуу, миң кырдуу. Ал кезеги келгенде намыскөй азамат, башына иш түшүп, душмандын колунда турганда ашкан амалкөй, айлакер, куу. Достун көңүлүн ачарда ак көңүл, жароокер, элпек. Өзүнүн амалкөйлүгү, акылмандыгы менен Тайторуну чаап, уулу Семетейдин сүймөнчүлүгүн ээлейт. Семетейди орго салчу Асыке, Көбөштөрдүн жоругун алдын ала сезип, Семетейге кеңеш, акыл айткан кеңешчи. Бүт өмүрүн Семетей үчүн зарп кылган мээримдүү, камкор эне. Ал эми «Каныкейдин жомогунда» ал колунан көөрү төгүлгөн ишмер, өнөрпоз аял катарында да көрүнгөн. Анын образы бир жагынан, өз заманасына жараша коомдук жана үй-бүлө турмушунан кенен укук ала албаса да, табийгы акылы аркылуу чукугандай сез тапкан кеңешчи, эркектин биринчи жардамчысы, камкор эненин образы. Экинчи жагынан, Манастын күмбөзүн казган адамдарды анын убал-сообунан коркпостон туруп Каныкей өлтүрүп салат. Буга караганда анын образы, өткөн мезгилдердеги феодалдык деспоттордун үрп-адаттарына аргасыз байланышкан канышалардын кылык-жоругун турмуш чындыгына ылайык реалисттик планда чагылдырган, идеялык карама-каршылыгы бар образ.

Ошентип, «Семетей» поэмасында сүрөттөлгөн аялдар, адам баласынын тең бөлүгү болгон аял жынысынын өткөн мезгилдердеги социалдык, үй-бүлө турмушундагы ролунун жана элдин аларга көз карашынын көркөм көрүнүшү болуп эсептелет.

«Семетей» — поэмасынын негизги сюжеттик өзөгүн ээлөөчү ата мекен жана лирикалык темалар этнографиялык көрүнүштөр менен да толукталган.

Кадимки 5йомоктордо айтылып келе жаткан ык менен манасчы Семетейдин турмушунан баштап он эки жашына чейинки кылык-жоругун балага жылуу мээрим козгоо аракетинде өтө чебер сүрөттөйт. Кыргыз элинде колдонулуп келе жаткан салт боюнча балага ат коюу, кээде баланын өсүшүн тилеп, аны башка бирөөгө убактылуу «берип»

өстүрүү сыяктуу, түрдүү өрөлгө-жөрөлгө, ырымдар бизге өткөн турмуштун бир жаңырыгындай сезилип турат. Ошону менен бирге, той берүү алдында карыялар менен кеңешүү, чабарман жиберип эл чакыруу, конок алуу, мейман күтүү сыяктуу улуттук салт жана тойдо ат чабуу, сайыш-күрөш, эңишке окшогон улуттук түрдүү спорттук оюн тамашалар реалисттик сүрөттөөдө поэмадан кеңири орун алган. Ал көрүнүштөр кыргыз эли канчалык кыйынчылыктар тартса да, оюн-шоок, шайыр-тамашаны дайыма ала жүрүп, турмушка оптимисттик менен караган элдерден болгондугун далилдейт.

Кыргыз элинде илгери жыл сүрүп, жаштын эсебин чыгарган, ошондой эле күндүн жаанчыл, же ачык болушун, айдын караңгы, же жарык болорун турмуш тажрыйбаларынан байкаган белгилер боюнча алдын ала болжолдоп, күндүн, айдын, жылдын санын билишип, адамдын жашын сүрүп келишкендиги «Семетейден» орун алган.

«Каныкейдин жомогунда» Манастын күмбөзүндөгү сүрөттөөлөрдүн көрсөтүлүшү байыркы маданият жөнүндө аздыр-көптүр маалымат берет.

«Семетей» поэмасынын көркөмдүк каражаттары анын идеялык мазмунун толуктоого багындырылган. Анын сюжети окуялардын улам кеңейишине, каармандардын кыймыл-аракеттерине бай, динамикалык болуп түзүлгөн. Окуя сюжетке анчалык тиешеси жок жорго сез менен башталат. Андан соң манасчы негизги окуяны сүрөттөөгө өтөт. Ал эми бир окуядан экинчи окуяга өтөрдө манасчы биринчи окуяны кийинки окуядан кескин түрдө бөлүп баштайт. Мисалы:

Муну мындай таштайлы,
Кечээ каралуу кеткен Каныкей,
Качып бир кеткен Семетей,
Жесирден жомок баштайлы...

Же болбосо сүрөттөлүп жаткан окуяда Семетей, же башкалары катышпай калса, угуучулардын көңүлүн алар катышкан окуяга бөлүү үчүн да манасчы ошол ыкманы колдонот.

«Семетей» поэмасында окуяларды жайгаштыруу манасчы тарабынан түрдүү ыкмада берилген. Мында окуяны жайынча айтып өтүү, бир нече кишинин пикир алмашуусу б.а. драмалык ык да кеңири колдонулган. Статистикалык санап сүрөттөө учуру да орун алган. Каармандардын кылык-жоруктары, ой дүйнөсү, алардын активдүү кыймыл аракеттери аркылуу сүрөттөлгөндүктөн, кайсы гана окуяда болбосун баяндоо жана драматикалык ык колдонулуп турганын көрөбүз. Ошентип, манасчы окуяны ар тараптан кеңири сүрөттөө үчүн түрдүү ыктарды колдонгон.

«Семетей» поэмасында түрдүү адамдардын тагдыры кыска эпизоддор аркылуу жомок түрүндө баяндалган. Маселен, Айчүрөк менен Каныкейдин башынан өткөндөрү өзүнчө эле бир бүтүн аңгеме, жомокко тете. Ошондой окуяларды жана каармандардын ой-дүйнөсүн ар тараптан көрсөтүү үчүн манасчы баяндоонун мемуардык формасында кеңири колдонгон. Маселен, Каныкейдин жомогунда Семетейге берилген түшүнүктөр өткөн окуяны бүт эске сала баяндалат. Ал болсо сюжеттик окуянын тиги, же бу жагын толуктап отурат.

Поэмадагы каармандардын психологиялык өзгөчөлүктөрү, «ички» ой дүйнөсү алардын сүйлөгөн сөздөрү аркылуу көрсөтүлгөн. Поэмадан жоого каршы камынууда, же зор маселени чечүүдө айтылуучу кенеш сөзүнөн тартып, кайгылуу, арман кылуу, үстөмдүк кылып коркута сүйлөө, же көңүлүн көтөрүп жалбаруу, жалынуу сөздөрүнө чейин кезиктиребиз. Кыргыз элинин оозеки поэзиясындагы түрдүү формалар ыктуу колдонулгандыктан, акыл-насаат айтуу сөзү да берилген (Бакай менен Каныкейдин Семетейди казатка аттандыруудагы сөзү ж.б.) «Семетей» поэмасында лирика маселеси кенен орун алгандыктан, анда романтикалык стиль да ишенимдүү колдонулган. Айчүрөк менен Семетей, Гүлчоро менен Калыйман ичтеги сыр

түйүнүн чечишүү үчүн бир-бирине жал ооруша карашып, кээде уялыңкы, кээде оюн толук айта албай, ынактыкта бүдөмүк, туюк сүйлөшкөн сүйүшүү сөздөрүнө өтүшөт. Ошентип, ал поэмадагы каармандардын сөздөрү алардын ой-дүйнөсүн жана сюжеттик окуялардын сырын ачуу үчүн колдонулган.

«Семетейдин» ыр түзүлүшү кыргыз элинин көпчүлүк оозеки чыгармаларынын ыр түзүлүшүндөй эле, муун түзүлүшүндө курулган. Ал поэма өзүнчө обон менен ырдалып аткарылгандыктан, ырдоого жеңил, уйкаштырууга шар болсун үчүн, көбүнчө 7—8 муундан түзүлгөн. Айрым бир эпизоддордо он бир муундагы ыр да кезигет. «Семетейдеги» ырлар түзүлүшү жагынан бүткүл «Манас» трилогиясынын ыр түзүлүшүндөй эле, кыргыздын оозеки ырларынын сырткы формалык түзүлүшүнө окшоп, ар түрдүү ыкта уйкашкан. Биз андан кайчы, аксак, эркин, эгиз, аттама, туташ, шыдыр уйкаштыктарда түзүлгөн строфаларды кездештиребиз.

«Манас» трилогиясында «редиф» кеңири колдонулуп, окуялардын жана каармандардын эмоционалдык мүнөзүн толуктап турат. Булардан башка да, кыргыздын поэмасына мүнөздүү бирдей сөз менен уйкашыл, созулуп кеткен тираддар, б.а. «желдирме» ырлар кездешет. Маселен:

Бекер карап турбады,
Берен Манас көкжалдын
Чачылганын жыйнады,
Үзүлгөнүн улады,
Сайып жүрүп бак кылды.
Салып жүрүп там кылды,
Сандыргалуу Манасты,
Аалам журтка кан кылды,
Калдай башын туу кылды,
Катын башын эр кылды...

Ырдын ички маанисин толуктап, байытып, эмоционалдык күчүн жогорулатуучу параллелизмдер, улам күч алып кайталап турган строфалык параллелизм, табыгаттын кубулуштарына теңештирүүчү параллелизмдер «Семетей» поэмасынын көркөмдүгүн байыткан.

Сүрөттөлүп жаткан окуядагы негизги ойго жандама болуп, анын көркөмдүк сапатын арттырып, негизги затты, ойду элестетүүчү эпитеттер жана кыргыз элинин турмуш көрүнүшүнөн алып, реалисттик планда салыштырган салыштыруулар ал поэманын көркөмдүк маанисин толуктаган. Кыргыз элинин өлчөмсүз бай оозеки поэзиясындагы жоктоо, керээз, арман, кошок, коштошу, макал-лакап сыяктуу түрдүү майда жанр формалары кенен орун алган.

Кыргыз элинин демократ акыны Токтогул Сатылгановдун Сибирге айдалып бара жатканда түзгөн «Кош, элим!», «Кош, апаке!» сыяктуу элдик ырларга айланып кеткен коштошуулары Каныкейдин «Талас менен коштошуусуна» ык — форма жагынан үндөшкөн. Ал «коштошуу» элдин саясий, экономикалык жактан көз каранды, эрксиз болгон турмушунун жаңырыгы катарында туруп, жалгыз адамдын керт башынын кайгылуу абалын көрсөтүү менен, адилетсиз заманды ого бетер эске салат. Манас өлгөндөн кийин кысымчылыктарга байланыштуу Каныкей бирге жүргөн элден, сүйгөн мекенинен аргасыздан ажыраганына чексиз кайгырып, өмүрүнүн бактылуу күндөрү өткөн эл-жери менен коштошот- Ал коштошуу элдик коштошуу, арман ырларынын формасында түзүлгөн.

Өсүп өнгөн кең Талас,
Элин менен аман бол!
Саймаланган кен өзөн,
Жерин менен аман бол!

Муңга толгон кан Бакай,
Чалың менен аман бол!
Келеңкер чачпак, боз улан,
Жарың менен аман бол!

Адамдын жакшы сапатын кулк-мүнөзүнүн, коомдук-социалдык турмушуна көз карашын, жакшы жүрүм-турумун үлгү катары жайылтуу максатында адамдын эмоционалдык талабына жараша айтылып келген кыргыз оозеки эл адабиятындагы санат-насият ырлары да, «Манас» эпосундагыдай эле, «Семетей» поэмасынын ыр системасына кирген. Алар окуянын идеялык, кооздук, эмоционалдык маанисин күчөтүүгө себепчи болгон. Маселен:

Тулпар аттын жакшысы
Туз жүктөсө, жоорубас,
Азаматтын жакшысы
Кулдуктан көөнү оорубас.
Ургаачынын мыктуусу
Отко жакса, күл болбойт,
Олжого кетсе, күн болбойт,

деген сыяктуу сүрөттөөлөрдү кезиктиребиз.

«Семетей» поэтикалык көркөмдөө каражаттарына анын лексикасы да кирет. Бул поэма негизинен көпчүлүк массага түшүнүктүү, азыр колдонулуп, жазылып келе жаткан элдик тил менен түзүлгөн. Ошондуктан, өткөн турмуштун айрым көрүнүштөрүн башынан өткөргөн карыялардан тартып, өткөндү жомоктордон кооз жана тарыхый чыгармалардан окуп түшүнүк алган азыркы жаштарга чейин бул поэма түшүнүктүү болуп турат. Ошону менен катар, аны кылдат талдап карасак, өткөндөгү коомдук, социалдык турмуштун мезгилинде пайда болуп, азыр маанисин бир аз жоготкон терминдерди жана элибиздин өткөндөгү этнографиялык турмушунан кабар берген сөздөрдү кездештиребиз; «үрбүс», «мөөсүлдүк» сыяктуу сөздөр, «кеме тон», «супа тон», сыяктуу кийимдердин аттары бар. Тарыхый, этнографиялык маалыматтарды берүү менен катар бул лексиканын биз үчүн өткөндү таануу жагынан мааниси зор.

Тыянактап айтканда, «Манас» трилогиясынын экинчи бөлүгү болгон «Семетей» поэмасы кыргыз элинин нечен кылымдар бою башынан өткөргөн тарыхый, социалдык турмушун, прогрессивдүү ой-тилек, үмүт-мүдөөлөрүн, патриоттук күрөшүн жогорку пафосто, чебер көркөмдүктө сүрөттөп келген көркөм чыгарма. Ал элдин медициналык, улуттук үрп-адаты жана табыгый кубулушка реалисттик көз карашын чагылдырып, көркөм жыйынтыктап бизге чейин жеткирди. «...Баага арзыбаган искусство эл арасында сактала албайт. Эл, алтын издөөчүлөр сыяктуу, өзү талдап, оңдоп олтуруп ондогон көп жылдар бою эң баалуу, гениалдуу чыгармаларды гана сактап калат»² деп М. И. Калинин мүнөздөгөн. «Семетей» поэмасын ичине алган «Манас» трилогиясы — кыргыз элинин нечен кылымдар бою ошондой укумдан-тукумуна чейин ардактап, каркыттап, сактап, өзүнчө формада өнүктүрүп келген өткөндүн көркөм мурасы.

Биз жогоруда токтолуп өткөндөй, элдик оозеки адабияттын бай формаларын кенен колдонгон «Семетей» поэмасы — кыргыз элинин жазма поэзиясынын көркөмдүк каражаттарын ого бетер байытуучу түгөнгүс булагы.

Ушундай маанилүү чыгарманы элибиздин эстетикалык талабына ылайык жогорку пафосто, зор көркөмдүктө түзүү үчүн көп эмгек этилди. «Семетей» поэмасынын жыйнакталган вариантын негизги элдик сюжеттен алыстатпай түзүүдө беделдүү акыныбыз

2 М. И. Калинин, О литературе, 1929, сг. 134.

Аалы Токомбаев айтууга арзырлык эмгектенди. Окуучулар колубуздагы текстти өз сынынан өткөрүп, тиешелүү баасын беришет деп ишене алабыз.

Бүбү Керимжанова

Филология илимдеринин кандидаты.